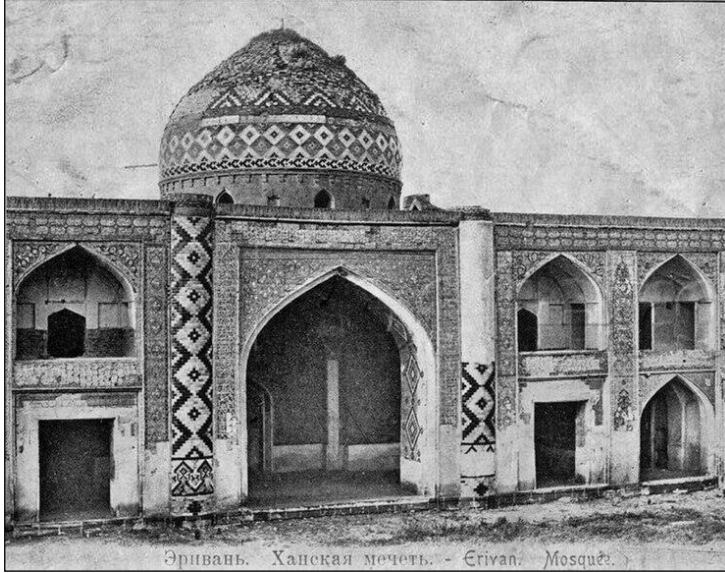

"Tariximizin izi ilə" rubrikasında Qərbi Azərbaycanda vaxtilə mövcud olan dini ocaqlarımızdan, müqəddəs məkanlarımızdan danışmaq istəyirik. O dini ocaqlardan ki, Ermənistan hökuməti və erməni şovinistləri onları tamamilə yer üzündən siliblər. O da sirr deyil ki, bolşevik və daşnak qüvvələri də ötən əsrin əvvəllərində məscidlərimizə divan tutublar.

I yazı

Amma bununla belə tarixi mənbələrdə, yazılarda bu barədə məlumatlar var, dövrün xəritələrində mövcuddurlar, bir də bizdən əvvəlkilərin yaddaşlarında onların izləri qalıb. Biz də bu izi tutub mənbələr, faktlar, yazılanlar əsasında Qərbi Azərbaycanda islam dini geniş yayılıb və burada islam dini ocaqları, məscidləri mövcud olub.

Hər zaman milli və dini kimliyinə sahib çıxan Azərbaycan türkləri islama bağlılıqlarını bu məscidləri inşa etməklə də ifadə ediblər. Bütövlükdə Qərbi Azərbaycandakı məscidlərin sayı barədə əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Bəzi mənbələrə görə, 1912-ci ilə qədər Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində İrəvan qəzasında 42, Eçmiədzin qəzasında 33, Zəngəzur qəzasında 35 məscid fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda isə bu məscidlərin heç biri qalmayıb və hamısı ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Başqa bir məlumatlara görə, 1915-ci ildə Zəngəzur və İrəvan quberniyasının ərazisində 382 şie məscidi, 9 sünni məscidi fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan quberniyasında məscidlərin artma dinamikası 1904-cü ildə 201, 1911-ci ildə 342, 1915-ci ildə 382 şəklində olub. Bu mövzuda tədqiqat aparən alimlərin fikrinə, bu artım dinamikası bölgədə müsəlman əhalisinin sürətlə artmasından və bu ərazidə müsəlman ruhanilərinin güclü mövqeyindən xəbər verir.

Məhəllə məscidləri...

Qeyd edilənə görə, məhəllə məscidləri Zəngəzurun Şəki, Vaqudi, Mərdhuz, Qarrağ, Saldaş, Karkyal, Ağbəs, Ağbağ, Hacıəmi, Ballıqaya, Karkas, Çaralı, Xardcaqlı, Dəstəkərd, Qalacıq, 1-ci Ciciimli, 2-ci Ciciimli, Qaroqçalı, Seydlər, Mollalar, Təzə Kilsə, Nərcan, Zor, Əfəndilər, Pasan, Xurtek, Hacıqəmbər, Qarabağlar, Dəmirçilər, Dondarlı, Kurducluq, Ulaclı, Saraclı, Dərzili, Oxçı, Kaqlar kəndlərində fəaliyyət göstərmişdir. Tarixçilərin yazdıqlarına görə, ümumilikdə İrəvan quberniyasının Eçmiədzin uyezdində 36 məhəllə məscidi, Sürməli uyezdində 47 məhəllə məscidi, Şərur-Dərələyəz uyezdində 63 məhəllə məscidi, Novobayəzd uyezdində 14 məhəllə məscidi, İrəvan uyezdində 54 məhəllə məscidi fəaliyyət göstərmişdir. Bu məscidlərdə quberniyada anadan olanların, ölənlərin, evlənenlərin, boşananların qeydiyyatı aparılıb. Hər məhəllənin mollası qubernator tərəfindən təyin olunub.

Tədqiqatçılar yazır ki, İrəvan şəhərinin özündə isə XX əsrin əvvəlinə kimi Qədim Şəhər, Came, Hacı Novruzəlibəy, Hacı İmamverdiyev, Mirzə Səfibəy, Hacı Cəfərbəy məscidləri fəaliyyət göstərmişdir. İrəvanın Came məscidi kompleksində iri mədrəsə binası da mövcud olub. Bu tarixi abidələrin əksəriyyəti ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilmişdir, yaxud mənsəyi dəyişdirilib.

Şopen məscidlər barədə nə yazıb?

Məlumatlara görə, 1832-ci ildə İvan Şopen İrəvan şəhərində 12 məscidi qeydə alıb: Came məscidi, Qala məscidi, Şah Abbas məscidi, Zal xan məscidi, Novruzəli bəy məscidi, Sərtib xan məscidi, Hüsey-nəli xan məscidi, Hacı İmam-verdiyev məscidi, Hacı Cəfərbəy məscidi və s. Bu gün Şopenin yazıları ən mötəbərlərdən biri kimi dadımıza çatır. Şübhə yoxdur ki, biz bu faktlar əsasında fəaliyyətimizi daha da canlandıracağıq.

Çox təəssüflər olsun ki, bu gün o məscidlərin heç biri qalmayıb. Məlum, erməni vandal-

1915-ci ildə Zəngəzur və İrəvan quberniyalarındakı 391 məscid necə oldu...

ları Qərbi Azərbaycan ərazisində salamat qalmış bir sıra Azərbaycan və bütün alban abidələrini erməniləşdirib, məscidlərimizi, dini ocaqlarımızı isə tarimar edib dağıdıb. Heç şübhəsiz ki, məscidlərimizə qarşı genosid törədən erməni vandalları, başlıcası isə Ermənistan hökuməti, dövləti bəynəlxalq məhkəmələrdə bunun cavabını verməlidirlər.

İrəvan qalasında ən qədim məscid...

Tarixçilər yazır ki, göydələni minarələri olan İrəvan məscidləri şəhərin əsas silüetini səciyyələndirən qurğulardan idi. Belə məscidlərin elə 4-ü qalanın "Şəhər" adlı məhəlləsində yerləşirdi: "Novruzəli xan", "Hüsey-nəli xan" (Göy məscid), "Xoca Səfərbəy" və "Məhəmməd Sərtibxan" məscidləri. 1604-cü ildə I Şah Abbas İrəvan qalasını osmanlılardan azad edəndən sonra Sərdar sarayının şərq tərəfində möhtəşəm bir məscid inşa etdirdi. 1606-cı ildə inşa edilən bu məscidin memarı o vaxtın məşhur sənətkarı Şeyx Bahəddin idi. Gəncə məscidi ilə ümumi oxşarlığı olan İrəvan məscidi kompleksinə mədrəsə, kitabxana, mehmanxana və müxtəlif təyinatlı tikililər daxil idi. 1918-ci ilə qədər məscid və ətrafındakı binalar kompleksi, yarı-çuq da olsa, qalırdı. Sonralar tamamilə məhv edildi.

1725-ci ildə Rəcəb Paşa tərəfindən İrəvan qalasında yeni bir məscid inşa edildi. XVIII əsrdə Abbas Mirzə tərəfindən inşa etdirilən məscid də memarlıq üslubuna görə hər kəsi heyran edəcək gözəllikdə olmuşdur. Ruslar İrəvan qalasını işğal etdikdən sonra (1827) Abbas Mirzənin inşa etdirdiyi məscid tamamilə sökülmüş, Rəcəb Paşanın ucaldırdığı məscidin yerində isə rus kilsəsi tikilib.

Göy məscid adı ilə məşhur olan Hüsey-nəli xan məscidinin əvvəllər dörd minarəsi olub. İkinci dünya müharibəsindən sonra məscidin üç minarəsini dağıdıblar. Son dövrlərə qədər təkminaları da olsa, Göy məscid İslam nişanəsi kimi şəhərdə diqqəti cəlb edən abidələrdən idi.

Qeyd edilənə görə, XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər İrəvan qalasında 8 məscid fəaliyyət göstərmişdir. Mənbələr yazır ki, indi onların izi belə qalmayıb. İrəvan qalasında ən qədim məscid 1510-cu ildə Şah İsmayılın əmri ilə inşa olunub. 1918-ci ildə ermənilər həmin məscidə müsəlmanları doldu-

raraq, od vurub yandırdı. Məscid insanlarla birgə tamamilə yanıb külə dönüb. Bu barədə internet resurslarında yayılan məqalələrdə bildirilir.

Abbas Mirzə məscidi...

Tarixçilər qeyd edirlər ki, Abbas Mirzə məscidi və ya Xan məscidi XVIII əsrdə Abbas Mirzə Qovanlı-Qacar tərəfindən İrəvan qalasında inşa edilən məscid kimi tarixə düşüb. Tarixçilər bəzi mənbələrə istinadən bildirirlər ki, İrəvanda mövcud olmuş 3 məscid - Abbas Mirzə məscidi, Şah Abbas məscidi və Sərdar məscidlərinin əslində eyni bir məscid olduğu iddia edilir. Qeydlərə görə, ruslar İrəvan qalasını 1827-ci ildə işğal etdikdən sonra Abbas Mirzənin inşa etdirdiyi məscid 2008-ci ildə tamamilə sökülüb.

Məscid on səkkizinci əsrin əvvəllərində İrəvan xanı Hüsey-nəli xan Sərdarın hakimiyyəti dövründə inşa edilmiş və Qacar şahzadəsi və Azərbaycan hakimi Abbas Mirzənin adı ilə adlandırılıb.

Məscidin fasadı göy və yaşıl kaşlarla bəzədilmiş, mərkəzi hissəsi gözəl gümbəzlə örtülürdü.

Qeydlərə görə, İrəvan xanlığının Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra məscid cəbaxana kimi istifadə edilmişdir. Daha sonra isə bir müddət rus əsgərlərinin sığınacağı olub. Dərc olunan yazılarda vurğulanı ki, Ermənistan SSR qurulduqdan sonra isə məscid tamamilə məhv edilmiş və dövrümüze yalnız bir divarının qalıqı çatıb. Onun da hazırda mövcudluğu şübhə doğurur.

Bu ərazidə mövcud olmuş məscidlərdən biri Əkərək məscididir ki, İrəvan quberniyasının Üçmüəzzin qəzasında fəaliyyət göstərmişdir. Tarixçilərə görə, bu məscid köhnə Karbi mahalı ərazisində yerləşib. O bölgədə mövcud olmuş Bicni məscidinin adı çəkildə də barəsində heç bir informasiya verilmir. Tarixi Təpəbaşı məscidindən də danışmaq yerinə düşərdi. Məlumatlara görə, Təpəbaşı yaşayış massivində yerləşən məscidinin minarəsi 1960-cı illərdə uçub. Tarixçilərin əldə etdikləri bəzi məlumatlara görə, həmin məscidi İrəvan şəhər idarəsinin (upravasının) üzvü, xan nəslindən olan Abbasqulu xan İrəvanski tərəfindən təmir edilmişdir. Onun evi də həmin məhəllədə olub.

Digər məscidi Zal xan məscidi olub. O İrəvan şəhərinin qədim hissələrindən biri olan Şəhər bölməsində yerləşən məşhur məscidlərdən biri idi.

Məscid İrəvan şəhərinin Qala və Təpəbaşı məhəllələrinin arasında yerləşirdi. Tarixçilər güman edirlər ki, məscid 1649-1685-ci illərdə ucaldılıb. Henri Linçə görə, məscidin üzərində ərəb qrafikası ilə Azərbaycan türkcəsində olmaqla məscidin 1687-ci ildə tikildiyi qeyd olunub. Tədqiqatçılar burdan belə qənaətə gəliblər ki, 1679-cu ildə tikilib. 1928-ci ildə məscidin böyük zəlzələ sükülüb və yerində İrəvan oteli tikilib. 1999-cu ildəki rekonstruksiyadan sonra otel Golden Tulip İrəvan Otel adlandırılmışdır. Azərbaycan Dövlət Arxiv İdarəsində saxlanılan və 1949-cu ilə aid məlumata görə, Zal xan məscidi sovet dövründə sərgi salonu kimi istifadə olunub. Zal xan məscidinin istifadə məqsədi II Dünya müharibəsindən sonra dəyişdirilib. Buna qədər məscidin iki mərtəbəli binası və bir çox hücrəsi mövcud olub. Həzrətdə, Artistlər Evinin sərgi salonu köhnə məscidin binasında yerləşməkdədir.

Xristian məbədinə çevrilən Rəcəb Paşa məscidi...

1725-ci ildə Rəcəb Paşa tərəfindən İrəvan qalasında məscid inşa edilir. Belə ki, 1724-cü ildə Osmanlı qoşunları yenidən İrəvanı ələ keçirdikdən sonra türk sərkərdəsi Rəcəb paşa şəhərin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Onun tapşırığı ilə 1725-ci ildə Qalanın içərisində yeni bir məscid inşa edilir ki, həmin məscid onu inşa etdirənin şərəfinə Rəcəb paşa məscidi adlandırılırdı. Bu məscid düzgün paralelpiped formasında və sferik gümbəzlə idi, həmçinin Şərq üslubunda həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdi.

İrəvan qalasının 1827-ci il oktyabrın 1-də rus qoşunları tərəfindən işğalından bir gün sonra Rəcəb Paşa məscidinin gümbəzindəki ay-uldusu çıxarıb, yerində xaç və kilsə zəngi asaraq onu rus pravoslav kilsəsinə çevirilib. Daha sonra onun xarici quruluşunda da dəyişiklik edilmiş, fasadına silindrik sütunlar əlavə edilmiş, damına örtük vurulmuş, xristian məbədi formasına salınıb. Rəsam Frans Rubonun İrəvan qalasının alınmasına həsr etdiyi rəsmdə öndə Rəcəb paşa məscidi və onun minarəsi, arxa planda isə İrəvan xan sarayının yaxınlığında Sərdar məscidinin təsviri verilib. 1930-cu illərdə aparılan "Allahsızlar" kampaniyası çərçivəsində Rus pravoslav kilsəsi də sökülərək məhv edilmişdir.